

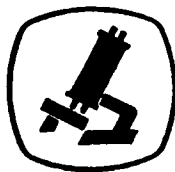
בר-אילן

ספר השנה של אוניברסיטת בר-אילן
מדעי היהדות ומדעי הרוח

יד-טו

בעריכת

מנחם צבי קדרי, נתנאל קצבורג, דניאל שפרבר

אוניברסיטת בר-אילן
רמת-גן, תשל"ז

אוניברסיטת בר-אילן • רמת-גן

ספר השנה יד—טו

התקין והביא לדפוס (בחלקו) מאיר חובב

מזכיר המערכת : ישראל תא-שמע

כל הזכויות שמורות להוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן
Copyright 1977 by Bar-Ilan University, Ramat-Gan
נדפס במדינת ישראל Printed in Israel

דפוס 'דה-חן' בע"מ, ירושלים

פרופסור חיים זאב הירשברג ז"ל תולדות חיים ומעשים

מאת

אליעזר בשן

ר' חיים זאב (יואכים וילהלם) הלוי הירשברג נולד ביי"א בתשד" תרס"ד. 2 באוקטובר 1903, בטארנופול שבגאליציה, בכור לאביו יעקב זכריה ולאמו רבקה לבית ברבאש. מגיל חמש עד עשר למד בבית-ספר פולני ממשלתי, ורכש אצל מורה פרטי לימודי יהדות. כשפרצה מלחמת העולם הראשונה ברח עם הוריו, אחיו ישראל ואחותו שושנה לוינה, ועד תרע"ח למד בגימנסיה ממשלתית, בה למדו ילדי הפליטים בשפתם הפולנית. בהיותו תלמיד הגימנסיה הצטרף לשורות "השומר-הצעיר".

אחרי המלחמה חזרה המשפחה לגליציה וישבה בזלוצ'וב, ושם למד תורה אצל הרב מנחם מוניש באב"ד. בשנת תר"פ היה בהכשרה לקראת עלייתו ארצה כחלוץ, אך אביו, שהיה סוחר אמיד בעסקי קמח, שיכנעו לרכוש השכלה אוניברסיטאית ועודדו לכהונת רבנות, בשיטת תורה עם דרך ארץ. הוא השלים עם התנגדות הוריו לעלייתו לארץ, והחליט ללמוד לימחי חקלאות באוניברסיטה בווינה, במטרה לעסוק בתחום זה בארץ כעתיד, אך בגלל הגבלות על מספר היהודים בפקולטה לא התקבל. בשנת תרפ"א החל לימודיו באוניברסיטה של וינה בתחום תולדות האסלאם, ובמקביל למד בבית המדרש לרבנים שם. רבותיו המובהקים שם היו הרקטור, פרופ' ר' אריה שווארץ, שלימדו תלמוד, פרופ' שמואל קראוס — תולדות ישראל בימי הביניים, והפרופ' אביגדור אפטוביצר שלימד ספרות הגאונים והפוסקים הראשונים. הוא היה מקורב לרבו זה, שהיה סג"י נהור לעת זקנתו, והיה קורא וכותב לו חיבוריו. מתוך כך למד ממנו רבות. האישיות שהשפיעה עליו ביותר בתקופה זו היה הפרופ' צבי פרץ חיות, רבה הראשי של וינה ואיש מדע דגול. חיות, שהיה ערירי, קירבו ואהבו כאב את בנו, והירשברג הצעיר היה מבאי ביתו התדירים. הוא העריך את רבו זה במיוחד, בשל מסירותו ואהבתו לעם ישראל ולמורשתו. באוניברסיטה למד גם שפות שמיות ופרסית, ובתחום תרבות האסלאם התעניין

במיחוד בשירה ערבית קדומה, אותה למד מפי הפרופ' רודולף גאיר. בתרפ"ה הוענק לו תואר ד"ר לפילוסופיה.

את לימודיו בבית המדרש לרבנים סיים בהצטיינות, ובתרפ"ז הוסמך לרבנות ע"י ר' אריה שווארץ. את מאמרו הראשון בשם "הבאורים התדירים על המקרא אשר נמסרו בצורת כללים" הקדיש לרבו זה, בקובץ "מנחת בכורים" שיצא בוניה תרפ"ו. לאחר תום לימודיו נתקבל כרב בקהילה ליבראלית בצינסטוחובה, ע"פ המלצתו של ר' צבי פרץ חיות. זמן קצר לאחר מכן נשא לאשה בולוצ'וב את מלכה לבית מוהל (Muhl), ובנם היחיד אליהו נולד בתרפ"ח. מכאן היתה התקדמותו מהירה. בתרפ"ט יצא לאור בוניה ספרו הראשון "יחס האגדה להלכה" שנכתב יחד עם ב. מורמלשטיין. בתר"ץ נתקבל כחבר האקדמיה הלאומית הפולנית למדעים, ובסדרת פירסומי הסקציה שלה למדעי המזרח פירסם בתרצ"א מהדורה מבוארת ומתורגמת של דיואן שירי שמואל בן עדיה. בהיותו בפולין פירסם מאמרים אחדים, בעיקר בכתב העת הפולני למדעי המזרח *Rocznik Orientalistyczny*. עד תרצ"ט החזיק במשרת הרבנות, ובמקביל הורה בביה"ס התיכון העברי בצינסטוחובה.

לאחר שהרוסים פלשו לפולין נעצר והוגלה עם אשתו ובנו בן ה-11 לסיביר, שם חיה המשפחה בתנאים קשים. את זכרונותיו וחזיונותיו מתקופה זו העלה על הכתב ופירסמם בכמה מאמרים בתש"ה.

עלה ארצה דרך פרס, יחד עם "ילדי טהרן", והגיע ארצה באדר תש"ג. כשנה נהנה מהקצבה חודשית מממשלת פולין הגולה בלונדון, בתוקף היותו חבר האקדמיה הלאומית הפולנית למדעים. בשנה זו כתב את ספרו הראשון שפורסם בארץ, "ישראל בערב, קורות היהודים בחמיר וחג'אז מחורבן בית שני ועד מסעי הצלב", ת"א תש"ו, תקופה מסוימת עבד בתירגום מאנגלית לעברית, אצל שלטונות המנדאט בירושלים, ומתש"ו במועצה למען השבת.

בתש"ז התקבל כעמית מחקר במכון בן צבי ע"י האוניברסיטה העברית, ומתש"יג בדרגת פרופסור חבר. אותה שנה ערך את הדו"ח הראשון של המכון בשם "מחקרים ופעולות של מכון בן צבי". במסגרת עבודתו במכון בן צבי כתב את הפרקים: "השלטון העותמאני בארץ 1516—1805", ו"הרקע המדיני מבית ומחוץ; הקיסרות הכושלת" (המאה הי"ט) לספרו של הנשיא המנוח י. בן צבי, "ארץ ישראל ויישובה בימי השלטון העותמאני", ירושלים תשט"ו. כמו"כ פירסם בשנים אלה מאמרים על ארץ ישראל בתקופה העותמאנית. פרש מעבודתו הסדירה במכון בשנת תשי"ד, ובשנים הבאות כיהן בתור חבר הועדה האקדמית במכון בן צבי.

מנהל המחלקה לענייני המוסלמים והדרוזים

שר הדתות הראשון של מדינת ישראל, הרב י. ל. הכהן מימון, שהכיר והוקירו עוד לפני הקמת המדינה, מינהו באבגוסט 1948 כמנהל המחלקה לענייני המוסלמים והדרוזים במשרד הדתות, תפקיד שכהן בו עד אפריל 1962. עליו הוטלה גם הדאגה

לענייני השומרונים הקראים. את עיקר מאמציו הקדיש ליצירת מערכת יחסים מעשית ומשפטית תקינה בין המדינה ובין המוסלמים. הוא ראה בתפקיד זה שליחות לאומית, כשהמטרה היא להשיג יחסי אמון וכבוד הדדי בין המוסלמים והמדינה. היה עליו לבנות את התשתית למערכת זו. הוא שיקם את מוסדות הדת של המוסלמים, וגם דאג לחקיקה שתסדיר את מעמד הקאדים והמקומות הקדושים.

היה חבר הועדה לשמירת בנינים דתיים של המוסלמים בארץ, שהורכבה בנובמבר 1948 בראשותו של ידידו הדגול פרופ' ל.א. מאיר, מומחה לאמנות מוסלמית ולארכיאולוגיה של המזרח הקרוב, ובשיתוף עם האדריכל י. פינקרפלד. הועדה פעלה בעצם ימי המלחמה. בעקבות דו"ח הועדה שנמסר לשר הדתות בפברואר 1949, הוקצבו סכומים ניכרים לתיקונם של מסגדים, ומקומות קדושים אחרים למוסלמים, שנפגעו במהלך המלחמה. הפיקוח על הביצוע היה בידי פרופ' הירשברג.

הקים ארבעה בתי דין שרעיים, ובראשם קאדים שמינויים הוכר בחוק בתי הדין השרעיים תשי"ד (1954), והודות לו הושווה שכרם לזה של הדיינים היהודיים. עוד בסרם אישרה זאת הכנסת בחוק הקאדים תשכ"א (1961). חוק זה, שבא להסדיר זכויותיהם וחובותיהם של הקאדים, את דרך מינויים ופרישתם, ואת השוואת מעמדם לזה של הדיינים היהודים, הוא פרי עמלו. כן דאג להרכיב בית דין שרעי לערעורים, שפעל החל מתשכ"ד.

בהתמודדו עם בעית הפיקוח על המקומות הקדושים למוסלמים, גרס שיש להוציאם מתחולת חוק גכסי נפקדים, ולהעבירם לידי המוסלמים שיגתלום כגכסי והקדש (הוקף). בצורה עצמאית. דבר זה מצא את ביטויו בחוק גכסי נפקדים (תיקון מס' 3 תשכ"א).

טיפולו בעדה הדרוזית התבטא בכמה מישורים. כבר בשנים הראשונות לאחר קום המדינה השיג לעדה זו מעמד עצמאי בענייני גישואין, בהקימו ועדת ביקורת מורכבת מצנכבדים דרוזים, שהיתה מעין בית דין בדרך, ושעסקה בפיקוח על מסדרי הגישואין ועל ענייני המשפחה הדרוזית. הדרוזים הוכרו כעדה דתית מכח תקנת העדות הדתיות תשי"ז (1957), ומכוח חוק בתי הדין הדתיים הוקמו בתי דין לעדה הדרוזית. הודות למומחיותו ולידיעותיו באמונה הדרוזית ובתולדות העדה, הוזמן לכתוב מאמר עליהם בקובץ על הדתות במזרח התיכון, שיצא בקמברידג' ב-1969, וכן כתב את הערך דרוזים באנציקלופדיה בריטניקה המהדורה ה-15, שיצאה לאור ב-1974.

מאז כניסתו למשרד הדתות החל לעסוק גם בעריכה, עבודה שעסק בה עד סוף ימיו. בין השנים תש"ח—תש"י ערך שמונה חוברות בסדרה של "ספרית השבת" שיצאה ע"י המועצה למען השבת, שליד משרד הדתות.

עד להקמת המדינה התרכזו עיקר התעניינותו המדעית בקורות היהודים ותרבותם בחצי האי ערב. שנות ה-50 מעמידות בפניו נושאים חדשים: הערבים בארץ ישראל והישוב היהודי בארץ. ההתנגשות בין שתי שאיפות לאומיות על אותה כבדת אדמה דוחפת אותו, אולי בלא יודעין, לחקור תופעות משותפות למסורת היהודית והאסלא-מית בארץ, כגון: "מקומה של ירושלים בעולם המוסלמי", תש"ט, ועוד. ידיעותיו

הקיפו תקופות ונושאים שונים הנוגעים לארץ ישראל, אולם בקיאותו הגדולה היתה ארץ ישראל בתקופה הערבית. הוא תיכנן ספר על נושא זה, ואף קיבל הזמנה ממוסד ביאליק, אך לא זכה לבצע תכניתו.

היה פעיל בחברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, וכיהן בתור חבר הוועד המנהל של החברה מתש"ז עד תשל"ג. בשנת תשל"ד נבחר לחבר כבוד של החברה. נטל חלק במערכת "ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה". החל מהכרך הראשון (תשי"א) של ספר שנה של החברה, "ארץ ישראל, מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה", הוא משתתף קבוע במאמרים, וחבר המערכת של הכרכים א—ח, י, וחבר מועצת המערכת של כרך יב. השתתף בהרצאות ובסמינרים הנערכים מדי שנה בחול המועד סוכות בכינוסי החברה. ערך את הקובץ "ארץ כנרות" תשי"א, (יחד עם ש. ייבין) וכן הקובץ "כל ארץ נפתלי", תשכ"ח, שהכיל הרצאות שהושמעו בכינוס הארצי הכ"ד לידיעת הארץ.

גילה בקיאות בתחומים רבים במדעי היהדות והאסלאם. ידיעותיו במקרא שהתגלו כבר בפירומו הראשון, הביאוהו לכתוב ערכים לאנציקלופדיה המקראית. כתב גם ערכים לאנציקלופדיה העברית הגדולה, בעיקר בנושאים הקשורים לארץ ישראל. באנציקלופדיה יודאיקה במהדורה האנגלית היה עורך המדורים: תולדות היהודים בארצות האסלאם, אסלאם ויהדות, העולם המוסלמי, ערב, ארץ ישראל 640—1917, ספרד המוסלמית ותימן, וכן כתב בעצמו למעלה מתשעים ערכים.

באיגוד העולמי למדעי היהדות, היה חבר הוועד המכין לקונגרס העולמי השישי, תשל"ג, וכן ראש חטיבה יחד עם פרופ' ח. שמרוק, למפעלים בתחום מדעי היהדות. היה זה הקונגרס האחרון בו השתתף.

חוקר יהדות צפון אפריקה

בשנת תשי"ד חל מפנה בתחום מחקריו. אותה שנה הוציא לאור תרגום ומהדורה מדעית של הספר "חיבור יפה מהישועה" יצירתו הספרותית-אגדית של רבנו גסים בן יעקב מקירואן, בן המחצית הראשונה של המאה הי"א. הספר שיצא בספרית "מקורות" של מוסד הרב קוק, הוא ראשון לשורה של מאמרים וספרים על יהדות צפון אפריקה, שהופכת מעתה להיות ללב התענינותו המדעית והרגשית עד לסוף ימיו; ולא בכדי נחשב הוא לגדול חוקרי תולדות היהודים בצפון אפריקה.

במטרה למצוא מקורות חדשים ועלומים על יהדות זו, וכדי לפגוש אותה במקומות מושבותיה, להכיר אורחות חייה, יוצא הוא בשנת תשט"ו למסע בקהילות המגרב מתוניסיה עד מארוקו. את רשמיו מסעו ופרטים שונים על היהודים שם בעבר ובזוהר, מצבם החברתי, הכלכלי וההוגי שלהם, תיאר בספרו "מארץ מבוא השמש", תשי"ז.

עיקר מחקריו בשנות ה-50 וה-60 על יהודי צפון אפריקה נסבו על ימי הביניים. בין הזשובים נציין את "מקומה של אפריקה הצפונית בימי הגאונים", שפורסם בשני המשכים בכתב העת חורב, תשי"ט ותש"כ. במאמרים אלה סקר את הפרטים

על מקומות מושבותיהם של יהודי המגרב, עיסוקם הכלכלי וחלקם בסחר הודו, כפי שמצטייר מממצאי הגניזה.

בשנת תש"כ השתתף בקונגרס הבינלאומי ה-25 של המזרחנים שנערך במוסקבה, בה נשא הרצאה בשם "המגרב בימי הביניים לאור מקורות ספרותיים יהודיים". בנסיעתו למוסקבה ראה לא רק שליחות מדעית אלא גם משימה אנושית ויהודית. את מר גורלם של יהודי רוסיה, ואת סכנת טמיעתם וערגתם לציון, רשם בתזכיר לראש הממשלה ובשורת מאמרים בעתונות.

סיכום של מחקריו על יהודי המגרב וסקירה היסטורית רחבה על קורות יהדות זו כינס בספרו בן שני הכרכים, "תולדות היהודים בצפון אפריקה מימי קדם ועד זמננו", תשכ"ה. בספר חשף ידיעותיו הרחבות במקורות עבריים, ערביים ואירופאיים. על יצירה זו זכה בפרס ליב יפה. גם לאחר פירסום הספר, לא שקט. וחיפש מקורות נוספים שימשו את המהדורה האנגלית, בעיקר לגבי הזמן החדש. לשם בדיקת התעודות הנוגעות ליהודי המגרב שבארכיון חברת כ"ח שמויינו וצולמו ע"י ידדו דוד ליטמן, יצא לאירופה. הוא תיכנן לעבד מחדש את הפרקים על יהודי המגרב במאות ה-19—20 לאור תעודות אלה, אולם לא זכה. ראה רק בפירסום החלק הראשון של התרגום לאנגלית (עד המאה ה-16) שיצא ע"י בריל ב-1974.

מורה ומדריך

בשנת תשי"ט הצטרף לסגל המורים באוניברסיטת בר-אילן, תחילה במשרה חלקית, מתשכ"א כפרופסור חבר במשרה מלאה, ושנה לאחר מכן כפרופ' מן המניין. הורה במחלקה לתולדות ישראל על קורות היהודים בארצות האסלאם ותרבותם, ועמד בראש מחלקה זו עד תשכ"ה. בתשכ"ט נתמנה ראש קתדרה לתולדות ישראל על שם הרב שוסטר. היה חבר בוועדות ובמוסדות שונים של האוניברסיטה, חבר ועדת הספרייה, ועדה לתכניות לימודים, יו"ר ועדת המענקים והפרסים, חבר הסינאט, וזמן קצר כיהן בתור רקטור. ערך את עשרת הכרכים הראשונים של ספרי השנה של אוניברסיטה זו במדעי היהדות והרוח, החל בתשכ"ג. עמד בראש מכון ריבלין לחקר תולדות היישוב הישן, וערך את הקובץ הראשון של המכון בשם "יד יוסף יצחק ריבלין", שיצא בתשכ"ד. הקובץ השני של מחקרים בתולדות היישוב שיצא במסגרת מכון זה ונערך על ידו הוא "ותיקין", תשל"ה.

בשנת תשכ"ח יסד את המכון לחקר היהדות במזרח ששם לו למטרה לעודד ולהדריך חוקרים צעירים שיעסקו בתולדות היהודים במזרח. לאחר פרישתו מן ההוראה בתשל"ב, הקדיש מזמנו ביתר שאת למכון, ובעריכתו יצאו לאור כמה פירסומים חשובים — ר' להלן, עמ' לג, לו—לו — וכן חמש חוברות מסדרת מפתחות: עזרי מחקר, ביבליוגרפיות ומפתחות לומדים ולחוקרים את תולדותיה של יהדות המזרח.

הוא היה החוקר היחיד בארץ שהקים קתדרה ומכון לחקר היהודים במזרח,

ושהקדיש עמל כדי להדריך ולעודד בחומר וברוח תלמידים שיעסקו בנושא זה. חקר מורשתה של יהדות המזרח קבוע היה בכותל המזרח של לבו, ולקראת סוף ימיו הביע תרעומת גלויה על שאין עושים בארץ מספיק בתחום זה.

התגלה לא רק כמורה ומדריך, אלא כמי שמגלה יחס אבהי כלפי תלמידיו, ודואג גם למצבם החומרי; יחסו לחבריו ולצעירים ממנו חברתי היה וידידותי, והיה מתיחס בכבוד כלפי כל גברא בצלם כקטן כגדול. כבוד הבריות היה כלל גדול בעיניו, ותמיד לחם את מלחמתם של החלשים והמקופחים. בשנות ה-20 נטה לציונות סוציאליסטית, אולם מאז עלייתו ארצה היה חבר "המזרחי". אהבתו לתנועת העבודה ולהתישבות החלוצית לא פגה. לאחר מלחמת ששת הימים כשהתארגנה התנועה לארץ ישראל השלמה — נטה אליה וחתם על כרוזים נגד נסיגה ובעד התישבות בכל שטחי ארץ ישראל. הירידה המוסרית שניכרה בארץ בזמן האחרון הציקה וכאבה לו, והיה רגיל להביע חרדתו לגורל המדינה.

למרות היותו איש אשכולות בעל ידע וענין במגוון של נושאים ביהדות ובאסלאם. התרכז בשנים האחרונות בעיקר סביב שני נושאים: יהדות המגרב וחקירת ארץ ישראל. ואין זה מקרה שגם את הרצאתו האחרונה בטכס קבלתו את פרס בן צבי אור לוי שבט תשל"ו, על מפעל חייו, הקדיש לנושא: אהבת ציון וירושלים בקרב יהדות המגרב. לרגל קבלת הפרס באו אליו ידידים לברכו במוצאי שבת פ' בא, אור לט' שבט תשל"ו, וכדרכו קיבלם במאור פנים ורוחו היתה טובה עליו. אותו לילה החזיר נשמתו לבוראו.